

dr Łukasz Burkiewicz

Akademia Ignatianum w Krakowie
e-mail: lukasz.burkiewicz@ignatianum.edu.pl
<http://orcid.org/0000-0001-9115-0837>

Cypryjska Ziemia Obiecana. Plany stworzenia żydowskiego państwa na Cyprze (XVI wiek)

The Cypriot Promised Land. Plans of Creating a Jewish State in Cyprus
(16th Century)

Summary

Jews appeared in Cyprus as early as in the Ptolemaic period (4th century BC). Later, with Rome's support of the Jewish migration to the island, they became a substantial minority in Cyprus, especially during the reign of Caesar Augustus. Jews took such a liking to the cosmopolitan nature of the island that in the 16th century they started formulating far-reaching plans to make the island a Jewish state. These plans coincided with the persecution of Jews that swept through Western Europe from the late 15th century onward (especially in Spain, Portugal, and Italy). The author of the plans to create an enclave for the Jewish community in Cyprus was a Portuguese banker Joseph Miques or Nasi (1524–1579), commonly known as the Great Jew. In order to carry out his plans, he convinced the Ottoman Sultan Selim II to seize Cyprus, which had belonged to the Republic of Venice since 1489. At that time Jews actively supported the Turks in their campaign against the Venetians. The Ottomans captured Famagusta in 1571 and were welcomed by Jews as liberators from the Venetians, even though at that time nothing remained of the plans to create a Jewish state on the island. The story of these plans is not only a fascinating, albeit little-known, episode in Jewish history but also an interesting example of the rivalry between the Turks and the Republic of Venice in the early modern period.

Keywords: Cyprus; Jews; Joseph Nasi; Ottoman Empire; Venice

Streszczenie

Żydzi na Cyprze pojawili się już w okresie ptolemejskim (IV w. p.n.e.). W okresie późniejszym Rzym wspierał migrację Żydów na wyspę, którzy szczególnie w czasach cesarza Augusta stali się widoczną mniejszością na Cyprze. Żydzi do tego stopnia upodobali sobie kosmopolityczny charakter wyspy, że powstały daleko idące plany stworzenia państwa żydowskiego na Cyprze. Plany te zbiegły się z prześladowaniami wyznawców judaizmu, które przetoczyły się przez Europę Zachodnią od końca XV wieku (a zwłaszcza w Hiszpanii, Portugalii oraz w Italii). Twórcą pomysłu stworzenia na Cyprze enklawy dla społeczności żydowskiej był pochodzący z Portugalii bankier Józef Nasi lub Miques (1524–1579), powszechnie znany również jako Wielki Żyd. W celu zrealizowania swoich

planów przekonał on sułtana osmańskiego Selima II do zajęcia Cypru, który od 1489 roku pozostawał w rękach Wenecjan. Równocześnie Żydzi aktywnie wspierali Imperium Osmańskie w kampanii przeciwko Wenecjanom. Osmanowie opanowali Cypr w 1571 roku i pomimo że nie powrócili do planów stworzenia na wyspie państwa żydowskiego, to byli witani przez miejscowych Żydów jako wyzwolicieli spod władzy Wenecjan. Dzieje stworzenia państwa żydowskiego na Cyprze uchodzą za niezwykle interesujący i mało znany epizod z dziejów nie tylko samych Żydów, lecz także rywalizacji pomiędzy Imperium Osmańskim a Republiką Wenecji w drugiej połowie XVI wieku.

Słowa kluczowe: Cypr; Żydzi; Józef Nasi; Imperium Osmańskie; Wenecja

Wstęp

Cypr niemal od zawsze znajdował się w centrum zainteresowania państw sąsiednich, co w istotny sposób było zauważalne w średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej¹. Wyspa z uwagi na swoje dogodne położenie geograficzne, rolę gospodarczą w regionie oraz zmieniający się kontekst polityczno-strategiczny szybko znalazła się w orbicie zainteresowań nie tylko swoich sąsiadów, lecz także odległych ośrodków politycznych. Istotną rolę w dziejach Cypru odgrywali również Żydzi — w szczególności w czasach weneckiej dominacji — dla których wyspa była ważnym elementem ich życia gospodarczego, kulturalnego i społecznego, a dla przedstawicieli XVI-wiecznych elit żydowskich stała się także przedmiotem planów politycznych². W niniejszym tekście pragnę zwrócić uwagę na stosunkowo zapomniany fragment z dziejów XVI-wiecznego Cypru dotyczący planów stworzenia na wyspie państwa żydowskiego, które stały się również częścią rywalizacji wenecko-osmańskiej we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego³.

Żydzi na Cyprze przed 1489 rokiem

Izraelici na Cyprze pojawili się najprawdopodobniej w początkowym okresie panowania Ptolemeusza na wyspie (312–58 p.n.e.)⁴. Jednak ich istotna migracja nastąpiła

¹ Bibliografia dotycząca średniowiecznych i wczesnonowożytnych dziejów Cypru wzbogaciła się szczególnie w ostatnich dekadach. Skupiając uwagę jedynie na dokonaniach polskiej historiografii, pomijając oczywiście opracowania cypryjskie oraz angielskojęzyczne, warto przytoczyć przede wszystkim prace Mariusza Misztala, Jerzego Hauzińskiego, Małgorzaty Dąbrowskiej, Jacka Raszewskiego i Łukasza Burkiewicza. Należy również wspomnieć o owocach projektu badawczego *Cypr – dzieje, literatura, kultura* z lat 2010–2012 prowadzonego przez Wydział Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem profesor Małgorzaty Borowskiej. Efektem tego projektu stało się wydanie dwutomowego zbioru *Cypr: dzieje, literatura, kultura* cytowanego na dalszych kartach niniejszego artykułu.

² Jeszcze stosunkowo niedawno zainteresowanie dziejami obecności Żydów na Cyprze było niewielkie. Dopiero cytowana przeze mnie monografia Stavrosa Panteliego oraz przede wszystkim prowadzone od końca lat 70. ubiegłego stulecia badania Benjamina Arbela przyniosły istotne ustalenia w tym zakresie.

³ O cypryjskich Żydach na przestrzeni średniowiecza i czasów nowożytnych w różnym kontekście pisał autor tego tekstu; poszczególne opracowania są cytowane na kolejnych kartach niniejszego artykułu.

⁴ Część badaczy uważa, że Żydzi pojawili się na wyspie już wcześniej i stało się to w okresie panowania Achemenidów na Cyprze (525–331 p.n.e.), co mają potwierdzać źródła talmudyczne. Zob. m.in. Z.J. Kapera, *The Jewish Presence in Cyprus before AD 70*, „Scripta Judaica Cracoviensia”, 7 (2009), s. 33–44.

dopiero w czasach rzymskich, kiedy wyspę zamieszkiwała stosunkowo duża społeczność żydowska. W szczególności liczba wyznawców judaizmu wzrosła w okresie panowania Augusta, a w czasach rządów Kaliguli można ich było spotkać w niemal każdym cypryjskim mieście, przede wszystkim stanowili liczną społeczność w ówczesnych największych ośrodkach na wyspie, czyli w Salaminie i w Pafos⁵.

Rola Żydów w dziejach Cypru jest z oczywistych względów związana z rozwojem chrześcijaństwa na wyspie⁶. Z Salaminą jest związany św. Barnaba, urodzony jako Józef, pochodzący z bogatej żydowskiej rodziny, uznawany za założyciela kościoła na Cyprze⁷. W nawiązaniu do tradycji Barnaba, razem z Szawłem z Tarsu, późniejszym św. Pawłem, oraz swoim kuzynem Janem zwanym Markiem, jednym z ewangelistów, od około 37–45 roku n.e. głosili Ewangelię na Cyprze⁸. Ich praca musiała być na tyle skuteczna, że zarządzający Cyprzem rzymski prokonsul Sergiusz Paweł postanowił przyjąć chrześcijaństwo, stając się w ten sposób pierwszym wysokim urzędnikiem rzymskim, który to zrobił⁹. Decyzja Sergiusza Pawła wpłynęła na zwiększenie liczby nawróceń na chrześcijaństwo na wyspie, a sam Szaweł z Tarsu przyjął z tej okazji imię Paweł¹⁰. Jednocześnie kroki podjęte przez Sergiusza Pawła doprowadziły do sytuacji, że przez wiele lat później zdecydowana większość Żydów żyjących na wyspie była wrogo nastawiona do chrześcijan¹¹. Doświadczył tego Barnaba, który około 61 roku, podczas swojej kolejnej misji ewangelizacyjnej na wyspie, został w Salaminie ujęty i spalony na stosie przez żydowski tłum¹².

W 70 roku Rzymianie krwawo stłumili powstanie w Judei, co spowodowało, że duża grupa Żydów przeniosła się w inne części basenu śródziemnomorskiego, w tym również na Cypr. Kolejny bunt przeciwko władzy rzymskiej, który wybuchł w 115 roku w Cyranejce, szybko rozprzestrzenił się na Egipt i Cypr. Powstanie to zostało ostatecznie stłumione, ale zniszczenia na Cyprze były większe niż gdziekolwiek indziej, m.in. Salamina została całkowicie zrujnowana. Rzymski historyk Kasjusz Dion twierdził, że po stłumieniu buntu wydano dekret zakazujący Żydom osiedlania się

⁵ Zob. artykuły Zdzisława J. Kapery dotyczące Żydów zamieszkujących Cypr w starożytności.

⁶ O rozwoju chrześcijaństwa na Cyprze pisali na gruncie polskiej historiografii Marek Starowieyski, Mariusz Misztal i Zdzisław J. Kapera. Zob. również Ł. Burkiewicz, *The Beginnings of Christianity in Cyprus. Religious and Cultural Aspects*, „Folia Historica Cracoviensia”, 23 (2017), s. 13–36; tamże bibliografia.

⁷ G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 1, Cambridge 1948, s. 247–248.

⁸ M. Misztal, *Historia Cypru*, Kraków 2013, s. 85.

⁹ O Sergiuszu Pawle i okolicznościach przyjęcia przez niego chrześcijaństwa zobacz prace Z.J. Kapery.

¹⁰ Na terenie ruin bazyliki Agia Kyriaki w Pafos (IV wiek) znajduje się pręgierz, do którego był przywiązany Paweł i gdzie był poddawany biczowaniu.

¹¹ M. Misztal, *Historia Cypru*, s. 85–86.

¹² Nie ma pewności co do miejsca i daty męczeńskiej śmierci Barnaby. Jego prochy, które Żydzi zamierzali wyrzucić do morza, zostały w nocy wykradzione przez Marka Ewangelistę i złożone wraz z egzemplarzem Ewangelii według św. Mateusza w jednej z pobliskich jaskiń.

na wyspie¹³. Upadek kolejnego dużego zrywu żydowskiego, powstania Bar-Kochby (132–135), jeszcze bardziej osłabiły pozycję Żydów w regionie, w tym również na Cyprze, gdzie religia chrześcijańska z roku na rok zdobywała pozycję dominującą¹⁴.

Po rozpadzie Cesarstwa Rzymskiego wyspa znajdowała się pod auspicjami Konstantynopola, aczkolwiek Bizantyńczycy musieli o nią toczyć walki z Arabami¹⁵. W 1191 roku Cypr został opanowany przez krzyżowców Ryszarda Lwie Serce, który początkowo odsprzedał wyspę templariuszom, a kiedy rycerze zakonnicy nie poradzi sobie z podporządkowaniem nowej posiadłości, król Anglii znalazł nowego nabywcę — byłego króla jerozolimskiego, Gwidona z Lusignan. Zapoczątkował on trwające blisko cztery wieki rządy Franków¹⁶, najpierw pochodzącej z Francji dynastii Lusignanów, a później Wenecjan¹⁷.

Objęcie władzy na wyspie przez Lusignanów niemal zbiegło się z ponownym pojawieniem się Żydów na Cyprze. Jednym z najwcześniejszych świadectw o cypryjskich Żydach są relacje z podróży odbytych przez dwóch żyjących w XII wieku Żydów z Tudeli w Nawarze. Pierwszy z nich, Abraham ben Meir ibn Ezra, przez niemal trzydzieści lat stale podróżował po państwach zlokalizowanych wokół Morza Śródziemnego i przed 1158 rokiem odwiedził również Cypr, gdzie spotkał *Kaphrasin*, cypryjskich Żydów uważanych za heretyków przez współwyznawców¹⁸. Druga relacja — *Księga Podróży* — opisuje podróż z lat 1159–1163 odbytą przez Beniamina z Tudeli¹⁹. Również i on spotkał na Cyprze osady Żydów, których nazywał *Kaphrasin* i którzy profanowali tradycyjny sabat, obchodząc go w niedzielę²⁰.

Początkowo w trakcie panowania dynastii Lusignanów na Cyprze Żydzi nie posiadali praktycznie żadnych przywilejów; co więcej, narzucono im różne ograniczenia, jak w 1298 roku, kiedy synod w Limassol zabronił żydowskiemu lekarzom leczenia

¹³ M. Misztal, *Historia Cypru*, s. 89. Obecnie jest to kwestionowane, gdyż źródła archeologiczne wskazują, że w okresie późniejszym była obecna co najmniej niewielka społeczność żydowska na wyspie. W IV wieku funkcjonowała synagoga w Lappethus, a w kolejnych stuleciach w odbudowanej Konstancji (Salamina) i w Golgoi. Zob. H.D. Purcell, *Cyprus*, New York 1968, s. 104.

¹⁴ Istotną rolę w rozwoju chrześcijaństwa na wyspie odgrywał Epifaniusz (IV wiek), późniejszy święty, biskup Salamin, który urodził się w żydowskiej rodzinie, ale przeszedł na chrześcijaństwo.

¹⁵ J. Raszewski, *Cypr w okresie bizantyńskim*, w: *Cypr: dzieje, literatura, kultura*, t. 1, Warszawa 2014, s. 227–242.

¹⁶ Grecy zamieszkujący wyspę na określenie nowej klasy panującej na wyspie po 1191 roku stosowali nazwę Φράγκοι, czyli Frankowie. Termin ten był powszechny w użyciu na terenie Lewantu, gdzie miejscowa ludność w ten sposób określała uczestników kolejnych krucjat.

¹⁷ Najważniejsze pozycje dotyczące wspomnianego okresu wyszły w ostatnich latach spod pióra Nicholas Coureasa, Christophera D. Schabela oraz Petera W. Edbury'ego.

¹⁸ G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 2, Cambridge 1948, s. 5.

¹⁹ P. Johnson, *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków 2000, s. 173–175.

²⁰ Benjamin of Tudela, in: *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, trans. and transcr. C.D. Cobham, with an appendix on the bibliography of Cyprus, Nicosia 1969, s. 5; S. Panteli, *Place of Refuge: A History of the Jews in Cyprus*, London 2004, s. 39. Odstępstwo to ściągnęło na nich pogardę ze strony ortodoksyjnych Żydów, którzy wykluczyli ich ze swojej społeczności.

chrześcijan, a to oczywiście nie było przestrzegane²¹. Impulsem ekonomicznym, który wpłynął na zmianę podejścia zarówno władców Cypru do Żydów, jak i ich samych do osiedlania się na wyspie, był upadek Królestwa Jerozolimskiego w 1291 roku, kiedy wyspa stała się pośrednikiem pomiędzy chrześcijańskim Zachodem a muzułmańskim Wschodem²². Republiki kupieckie, opierające swoją pozycję na handlu morskim, rozpoczęły poszukiwania nowych portów po tym, jak utraciły przyczółki na syryjskim oraz palestyńskim wybrzeżu²³. Idealnym miejscem do założenia nowego centrum handlowego stała się Famagusta, miasto portowe położone we wschodniej części Cypru²⁴. W niedługim czasie stało się ono jednym z najlepiej prosperujących portów handlowych w Lewancie²⁵. Zmieniającą się sytuację i pozycję Żydów na Cyprze odnotowujemy w czasie panowania króla Hugona IV z Lusignan (1324–1359); wówczas na Cypr dotarła grupa Żydów z Krety zachęcona rozwojem Famagusty i korzyściami wynikającymi z prowadzenia działalności handlowej w tym mieście²⁶. Syn Hugona IV, Piotr I (1359–1369), dostrzegł zalety wynikające z osadnictwa żydowskiego i zachęcał Żydów mieszkających m.in. w Egipcie do przybywania na Cypr, kusząc ich przywilejami²⁷. Niespodziewana śmierć króla Piotra I z Lusignan była początkiem kryzysu gospodarczego i politycznego, który dotknął wyspę²⁸. Uzależnienie najpierw od Genuńczyków, a później upokarzająca klęska zadana Lusignanom przez egipskich Mameluków związana z koniecznością płacenia corocznego trybutu na rzecz sułtana z Egiptu doprowadziły do znacznego osłabienia państwa²⁹.

²¹ S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 58–59.

²² Referencyjną pozycją dotyczącą gospodarki cypryjskiej w średniowieczu jest rozdział Nicholasa Coureasa *Economy* (s. 103–156) w pracy zbiorowej *Cyprus: Society and Culture 1191–1374*, eds. Ch. Schabel, A. Nicolaou-Konnari, Leiden–Boston 2005 (*The Medieval Mediterranean*, 58).

²³ B. Arbel, *The Port Towns of the Levant in Sixteenth-Century Travel Literature*, in: *Mediterranean Urban Culture, 1400–1700*, ed. A. Cowan, Exeter 2000, s. 151–164.

²⁴ P.W. Edbury, *Famagusta in 1300*, in: *Ἐ Kupros kai oi Staurofories: oi anakoinōseis tou Diethnous Sumposiou, Ἐ Kupros kai oi Staurofories*, Leukōsia, 6–9 September 1994, s. 337.

²⁵ D. Jacoby, *The Rise of a New Emporium in the Eastern Mediterranean: Famagusta in the Late Thirteenth Century*, „Μελέται χαί' Ὑπομνήματα”, 1 (1984), s. 143–179.

²⁶ D. Jacoby, *Citoyens, sujets et protégés de Venise et de Gênes en Chypre du XIIIe au XVe siècle*, „Byzantinische Forschungen”, 5 (1977), s. 171–172.

²⁷ S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 41, 58–59; P.W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*, Cambridge 1991, s. 200. Od lat 60. XIV wieku osadnictwo żydowskie na Cyprze rozwijało się bardzo intensywnie; pod koniec XV wieku Pafos, Famagustę i Nikozję zamieszkiwały duże grupy ludności żydowskiej. Zob. J. Starr, *Romania: The Jewries of the Levant After the Fourth Crusade*, Paris 1949, s. 101–104; C. Roth, *The Jews in Cyprus*, „Sefunot”, 8 (1964), s. 238–254.

²⁸ S.V. Bliznyuk, *A Crusader of the Later Middle Ages: King of Cyprus Peter I Lusignan*, in: *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, eds. Z. Hunyadi, J. Laszlovszky, Budapest 2001, s. 51–57.

²⁹ Zob. cytowaną pracę M. Misztala lub teksty Ł. Burkiewicza dotyczące konfliktu cypryjsko-mameluckiego w XV stuleciu.

Żydowska społeczność na weneckim Cyprze

Jeszcze przed przejściem przez Republikę św. Marka kontroli nad Cyprzem wyspę zamieszkiwało około 250 rodzin żydowskich³⁰. W 1489 roku Cypr stał się częścią Republiki Weneckiej i przez kolejne 82 lata — aż do czasu opanowania wyspy przez Osmanów w 1571 roku — Żydzi stali się liczącą częścią społeczności. Zajmowali istotną pozycję w gospodarce Cypru: handlowali mydłem, olejem, dywanami, zajmowali się lichwiarstwem oraz utrzymywali stosunki handlowe z kupcami z Rodos, Chios, Efezu, Damaszku oraz Aleksandrii.

Największym przeciwnikiem Wenecjan w basenie śródziemnomorskim w późnym średniowieczu było Imperium Osmańskie, którego postępy stały w sprzeczności z interesami gospodarczymi Wenecji³¹. Jednym z głównych powodów zatargów był Cypr, który w drugiej połowie XV wieku zbliżył się do Wenecji poprzez małżeństwo króla Jakuba II z Lusignan (1460–1473) z wenecką patrycjuszką Katarzyną Cornaro³². Śmierć króla Jakuba II w 1473 roku spowodowała, że Katarzyna Cornaro zaczęła panować samodzielnie, ale od początku Wenecja uzyskała duży wpływ na sytuację na Cyprze. W 1489 roku republika skłoniła królową Cornaro do abdykacji i przekazania wyspy swojej ojczyźnie³³. Wenecjanie zamierzali stworzyć z Cypru swoją twierdzę we wschodniej części basenu śródziemnomorskiego i dalej płacili narzuconą Lusignanom daninę do Kairu, mając nadzieję, że to zbliżenie z Mamelukami w pewnym stopniu uchroni ich od ekspansywnej polityki Turków osmańskich³⁴. Co prawda w latach 1503–1539 obowiązywał pokój pomiędzy Wenecją a Imperium Osmańskim, ale podboje tureckie w regionie systematycznie postępowały³⁵. Osmanowie po kolei podbijali Syrię (1516), Egipt (1517) i Rodos (1522), otaczając z każdej strony Cypr; szczególnie zdobycie przez Turków Egiptu oznaczało, że sułtan osmański stał się nowym suzerenem Cypru i to jemu należało płacić trybut. Kiedy w 1539 roku flota sułtana Sulejmana

³⁰ Relacja Żyda z Florencji Meshullama ben R. Menahema z 1481 roku wymienia 250 rodzin żydowskich zamieszkujących wyspę. Zob. S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 40.

³¹ O trudnych zmaganiach wenecko-tureckich w XV wieku i utraty przez nią miana pierwszej potęgi morskiej ówczesnej Europy zob. rozdział IV. *Republika Wenecka wobec agresji tureckiej* (s. 157–196) w pracy Danuty Quirini-Popławskiej *Urbs populossissima, opulentissima, liberalissima. Mit czy rzeczywistość późnośredniowiecznej Wenecji?*, Kraków 1997.

³² P.W. Edbury, *The Lusignan Kingdom*, s. 23.

³³ D. Quirini-Popławska, *Urbs populossissima*, s. 151; B. Arbel, *The Reign of Caterina Corner (1473–1489) as a Family Affair*, „Studi Veneziani”, 26 (1993), s. 67–85.

³⁴ Od okresu panowania króla Janusa I z Lusignan (1398–1432) formalnym suzerenem Cypru był mamelucki sułtan Egiptu, otrzymujący wówczas z wyspy roczny trybut. Stało się to po tym, jak w 1426 roku oddziały mameluckie najechały wyspę, pokonały wojska cypryjskie i pojmaly do niewoli samego króla Cypru, który został sprowadzony do Kairu przed oblicze sułtana Egiptu. Król Cypru szukał pomocy w odbudowie państwa m.in. u króla Polski Władysława Jagiełły, do którego w 1432 roku wysłał poselstwo, a które zostało przyjęte w Wiślicy. Zob. *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*. Lib. 11-12:1431-1444, consilium ed. C. Baczkowski et al.; textum recensuit Cz. Pirożyńska; comment. confecit Lidia Korczak, Varsaviae 2001, s. 62–63.

³⁵ M. Misztal, *Historia Cypru*, s. 297–298

Wspaniałego zrównała z ziemią Limassol, Wenecjanom udało się w następnym roku wynegocjować pokój, ale atak Turków na Cypr był już tylko kwestią czasu³⁶.

Wspomniany wcześniej rozwój Famagusty i istotna rola tego portowego miasta w obrocie gospodarczym w regionie również spowodowała duży napływ Żydów migrujących z innych miast cypryjskich, w tym z Nikozji³⁷. Famagusta zachęcała przybywających Żydów swoim kosmopolitycznym charakterem; wówczas miasto zamieszkiwali Koptowie, Armeńczycy, Syryjczycy, Maronici, Grecy, Wenecjanie oraz Genuieńczycy³⁸. Ponadto do Famagusty docierali Żydzi z całej Europy, uciekając przed falą prześladowań z końca XV wieku³⁹. Napływ ten był na tyle odczuwalny, że w 1497 roku wenecka administracja wobec problemu dużej liczby przybywających Żydów na wyspę była zmuszona podjąć się regulacji migracji⁴⁰. Oczywiście, podobnie jak w innych miastach rozległego państwa weneckiego, również w Famaguście Żydzi posiadali osobną, wydzieloną dzielnicę, zwaną *ghetto*⁴¹.

Tabela 1. Pochodzenie Żydów zamieszkujących Famagustę według *Nota delli hebrei licentiati come forestieri* z dnia 26 lipca 1568 roku

Miejsce urodzenia	Liczba mężczyzn wymieniona w dokumencie
Famagusta	14
Italia	6
Kair	4
Portugalia	3
Safed	1
Syria	2
Konstantynopol	1
Saloniki	2
Włora	1
Antwerpia	1
brak danych	2

Źródło: Archivio di Stato di Venezia, *Lettere ai Capi del Consiglio dei Dieci*, Busta 290, No. 273.

³⁶ G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 3, Cambridge 1948, s. 835–837.

³⁷ Dominikanin Stefan z Lusignan wyjaśnia przyczynę migracji Żydów do Famagusty. Według niego leżała ona w wydarzeniach, które notorycznie rozgrywały się podczas Świąt Wielkanocnych. W tym okresie chrześcijanie prześladowali oraz dokonywali gwałtów i rozbojów na społeczności żydowskiej zamieszkującej Nikozję. Zob. Etienne de Lusignan, *Chorografia et brevis historia universale dell'Isola de Cipro principiando al tempo di Noè per in fino al 1572*, Paris 1580, s. 76.

³⁸ B. Arbel, *The Jews in Cyprus: New Evidence from the Venetian Period*, in: *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, ed. B. Arbel, Burlington 2000, s. 24, 30.

³⁹ S.J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York 1991, s. 8–9, 35–36.

⁴⁰ B. Arbel, *The Jews in Cyprus*, s. 24–25.

⁴¹ S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 42; B. Arbel, *The Jews in Cyprus*, s. 26.

Ważnym dokumentem charakteryzującym ówczesną żydowską populację Famagusty jest relacja weneckiego kapitana miasta, datowana na 26 lipca 1568 roku⁴². Lista ta wymienia Żydów zamieszkujących wówczas Famagustę; jest na niej 37 mężczyzn, z czego 23 jest napływowych, a 14 urodziło się w Famaguście.

Benjamin Arbel, opierając się na analizowanym powyżej dokumencie, dokonał szacunkowego określenia wielkości społeczności żydowskiej w Famaguście. Posługując się podobnymi badaniami dotyczącymi gmin żydowskich w Italii i Palestynie funkcjonujących w podobnych okresie, oszacował liczbę Żydów zamieszkujących miasto na około 150–200 osób, co miało stanowić 2,0–2,5% ogółu mieszkańców ówczesnej Famagusty⁴³.

Ten sam badacz zajmował się badaniem profesji Żydów cypryjskich. Według jego ustaleń w okresie weneckim większość cypryjskich Żydów zajmowała się lichwiarstwem⁴⁴, z której słynęli na całej wyspie, małym handlem oraz farbowaniem cenionego w regionie jedwabiu⁴⁵. Te ustalenia potwierdza Stavros Panteli, który dokonał dokładnej analizy profesji, jakimi trudnili się Żydzi z Famagusty pomiędzy XV a XVI wiekiem (zob. tabela poniżej).

Cypryjscy Żydzi podlegali również restrykcjom, które dotyczyły ich współwyznawców w innych częściach chrześcijańskiego świata, m.in. przestrzegano na wyspie weneckiego rozporządzenia z 1423 roku zabraniającego posiadania Żydom jakichkolwiek nieruchomości poza obszarem *ghetta*⁴⁶. W 1550 roku Senat Republiki Wenecji

Tabela 2. Profesja Żydów z Famagusty na przestrzeni XV–XVI wieku

Zawód wykonywany (profesja)	Udział procentowy
Lichwiarstwo i handel	35
Administracja wenecka	15
Artyści	15
Lekarze i rzemieślnicy (tzw. wolne zawody)	15
Rolnictwo	8
Praca fizyczna w gospodarstwach Wenecjan i Greków	5
Brak danych	7

Źródło: S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 57–58.

⁴² Archivio di Stato di Venezia, *Lettere ai Capi del Consiglio dei Dieci*, Busta 290, No. 273.

⁴³ B. Arbel, *The Jews in Cyprus*, s. 25–31.

⁴⁴ Pochodzący z Italii Żyd Elijah z Pesaro, który w 1563 roku odwiedził Cypr, twierdził, że Żydzi z Famagusty byli na tyle znani, że udzielali pożyczek mieszkańcom całej wyspy. Każda pożyczka była zapisywana w specjalnej księdze oraz posiadała potwierdzenie w postaci pieczęci urzędnika weneckiego, dzięki czemu nabierała charakteru prawnego. List Elijaha jest wydany w języku hebrajskim; korzystam z analizy B. Arbela. Zob. tamże, s. 25–26.

⁴⁵ Tamże, s. 25.

⁴⁶ J. Starr, *Romania*, s. 106; S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 42.

nakazał wydalenie z wszystkich swoich kolonii maranów, czyli podejrzewanych o potajemne praktykowanie judaizmu żydowskich konwertytów. W 1553 roku Wenecjanie, pod wpływem papieża Juliusza III, opracowali dekret zakazujący przechowywania Talmudu na terenie jej rozległego imperium⁴⁷.

Oczywiście Wenecjanie nie zapominali o osmańskim zagrożeniu, spodziewali się ataku i postanowili się na niego przygotować, wznosząc i rozbudowując umocnienia przede wszystkim Famagusty i Nikozji (zob. fotografie zamieszczone na końcu artykułu)⁴⁸. Jednak pomimo tych zabiegów władza wenecka była wielokrotnie podważana przez różnego typu awanturników czy bardziej poważnych lobbystów, niejednokrotnie współpracujących z Wysoką Portą⁴⁹. Najważniejszym i najpoważniejszym przykładem tego typu postaci był pochodzący z Portugalii żydowski bankier Józef Nasi lub Miques (1524–1579)⁵⁰.

Życie Józefa Nasiego było na tyle interesujące, że w swoim czasie stało się inspiracją dla Christophera Marlowe'a (1564–1593), angielskiego dramatopisarza i poety okresu elżbietańskiego, który pisząc *Żyda z Malty* (*The Jew of Malta*), wzorował się na jego biografii⁵¹. Józef Nasi urodził się w zamożnej rodzinie portugalskich maranów⁵²; jego ojciec był medykiem i profesorem Uniwersytetu w Lizbonie⁵³. W 1546 roku razem ze swoją ciotką, Gracią Mendes, przeniósł się do Antwerpii⁵⁴. Studiował na Uniwersytecie w Lowanium, ale już rok później musiał uchodzić z należących do Habsburgów Niderlandów przed prześladowaniami najpierw do Francji, a w 1552 roku do Wenecji⁵⁵. Ostatecznie w 1554 roku dotarł do Konstantynopola⁵⁶. Dzięki kontaktom w różnych częściach Europy oraz zgromadzonemu kapitałowi szybko został uważany przez otoczenie sułtana Sulejmana i jego synów; niebawem zaangażował się

⁴⁷ Rozporządzenie dotarło na Cypr na początku 1554 roku, a na jego podstawie w Famaguście spalono około pięćdziesiąt ksiąg, zakazując również ponownego ich druku. Zob. B. Arbel, *The Jews in Cyprus*, s. 28; S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 42.

⁴⁸ Nad umocnieniami Nikozji i Famagusty pracowali inżynierowie i architekci sprowadzani z Italii. Szczególnie mury obronne wzniesione w Nikozji są zachowane w dobrym stanie i należą do najbardziej wartościowych przykładów architektury obronnej epoki renesansu.

⁴⁹ Przykładami tego typu awanturników byli Jakub Diassorin oraz jego kuzyn Jakub Basilicos (znany jako „Jan Wojewoda”, w latach 1561–1563 okupował tron mołdawski), którzy na początku lat 60. XVI wieku, w pewnym stopniu inspirowani przez Turków, podburzali na Cyprze przeciwko Wenecjanom miejscową ludność grecką, próbując w drodze oddolnego powstania przejąć władzę. Zob. M. Misztal, *Historia Cypru*, s. 300–301.

⁵⁰ Literatura dotycząca J. Nasiego jest obszerna. Zob. m.in. Cecilia Rotha, Benjamina Ravida czy Augustina Arce.

⁵¹ *Żyd z Malty* to tragedia o pokrzywdzonym przez chrześcijan Żydzie, który pragnie zemsty za wyrządzone mu krzywdy.

⁵² Z korespondencji, którą prowadził J. Nasi, wynika, że używał wielu odmian swojego imienia i nazwiska: João Miquez, Juan Micas, Jean Miche, Jean Nicquez, Zuan Miches, Gioan Michas, Giovanni Mica i in. Zob. C.H. Rose, *New Information on the Life of Joseph Nasi Duke of Naxos: The Venetian Phase*, „The Jewish Quarterly Review”, 60 (1970), no. 4, s. 331.

⁵³ C. Roth, *The House of Nasi: The Duke of Naxos*, Philadelphia 1948, s. 3–16.

⁵⁴ N.E. Pasachoff, R.J. Littman, *A Concise History of the Jewish People*, Lanham 2005, s. 162. Biografia Graci Mendes Nasi zob. C. Roth, *The House of Nasi: Dona Gracia*, Philadelphia 1947.

⁵⁵ C. Roth, *The House of Nasi: The Duke of Naxos*, s. 50–64.

⁵⁶ C.H. Rose, *New Information*, s. 331, 343.

w rywalizację o sukcesję pomiędzy synami sułtana Selimem i Bajazydem⁵⁷. Poparcie, którego udzielił Selimowi, spowodowało, że stał się wysokiej rangi dyplomatą i zaufanym doradcą, najpierw Sulejmana, a później jego następcy, wspomnianego Selima II⁵⁸. Józef Nasi dzięki swoim powiązaniom handlowym z innymi państwami w Europie był w stanie wywierać bardzo duży wpływ na politykę zagraniczną imperium osmańskiego⁵⁹. Jednym z jego osiągnięć było wynegocjowanie pokoju z Polską i wpłynięcie na wybór nowego króla polskiego⁶⁰.

W uznaniu zasług otrzymał od Sulejmana Wspaniałego przywileje oraz miasto Tyberiadę wraz z kilkoma pobliskimi gminami, a od 1566 roku nosił tytuł księcia Naksos i Cyklad⁶¹. Z czasem otrzymał od innych Żydów tytuł *capo principale*, co być może wpłynęło na wykreowanie pomysłu stworzenia państwa żydowskiego na Cyprze, które udzieliłoby schronienia wyznawcom judaizmu przed prześladowaniami przetaczającymi się przez Europę⁶². Józef Nasi miał również własne rozrachunki z Wenecją; krzywdy, których doznał od Republiki św. Marka w czasach młodości, spowodowały, że pragnął zemsty⁶³. W opanowaniu Cypru upatrywał również dla siebie korzyści ekonomicznych; nie bez racji spodziewał się, że sułtan odda mu w zarząd wyspę albo co najmniej port w Famaguście, gdzie funkcjonowała bogata i prężna społeczność żydowska słynąca ze swojej finansowej i handlowej działalności⁶⁴. Początkowo szukał poparcia dla swoich planów w Sabaudii, gdzie zaproponował księciu Emanuelowi Filibertowi (1553–1580) pomoc w przejściu kontroli nad Cyprem⁶⁵. W końcu

⁵⁷ A. Arce, *Espionaje y última aventura de José Nasí (1569–1574)*, „Sefarad”, 13 (1953), s. 259–265.

⁵⁸ Józef Nasi udzielał kredytów nawet monarchom. Jednym z nich był król Francji Henryk II (1547–1559). Kiedy władca zwlekał ze spłatą pożyczki, J. Nasi otrzymał od Sulejmana Wspaniałego zgodę na zatrzymanie francuskich statków i zajmowania znajdujących się tam ładunków. Zob. B. Arbel, *Venezia, gli Ebrei e l'attività di Salomone Ashkenasi nella guerra di Cipro*, in: *Gli ebrei e Venezia*, ed. G. Cozzi, Milan 1987, s. 169–170.

⁵⁹ Józef Nasi zajmował się handlem winem pomiędzy Imperium Osmańskim a Polską. Swój interes prowadził m.in. dzięki przywilejom uzyskanym od króla Polski Zygmunta Augusta, któremu *nota bene* również pożyczał pieniądze. Zob. A. Aschkenasi, *L'étonnante carrière d'un médecin juif au XVIe siècle: Solomon Aschkenasi. Quelques aspects de la vie Juive en Pologne, en Turquie et à Venise à cette époque*, „Revue d'Histoire de la Médecine Hébraïque”, 32 (1979), s. 5–10.

⁶⁰ Na przełomie lata i jesieni 1569 roku wielki wezyr Mehmed Sokollu oraz Józef Nasi prowadzili rozmowy z Francuzami na temat kandydatury na tron Polski Henryka, brata króla Francji Karola IX. Henryk wraz z koroną Polski miał otrzymać za żonę Anną Jagiellonką, siostrę Zygmunta Augusta.

⁶¹ B. Arbel, *Trading Nations*, s. 60–61; S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 48.

⁶² Pierwszym aktem, który doprowadził do dużej fali migracyjnej Żydów, był wydany przez Izabelę Kastyljską i Ferdynanda Aragońskiego edykt z Alhambry z 1492 roku wypędzający Żydów z Hiszpanii. W 1497 roku król Portugalii Manuel I Szczęśliwy nakazał Żydom przejście na wiarę katolicką; ci, którzy tego nie chcieli zrobić, mieli opuścić Portugalie.

⁶³ W 1553 roku został skazany na śmierć *in absentia* przez Consiglio dei Dieci (Rada Dziesięciu) za swoją działalność antywe-necką. Zob. C.H. Rose, *New Information*, s. 341.

⁶⁴ S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 46–47; B. Arbel, *The Jews in Cyprus*, s. 28.

⁶⁵ Józef Nasi miał wiele racji, poszukując możliwości wsparcia pomysłu opanowania Cypru u książąt sabaudzkich, których potencjalne roszczenia były uzasadnione. W 1463 roku królowa Szarlota z Lusignan została pokonana przez swojego brata Jakuba i musiała uchodzić z wyspy, szukając schronienia i oparcia politycznego w Italii, w tym u papieża. Z czasem szanse na odzyskanie królestwa zmalały i królowa postanowiła, wobec rosnących kosztów utrzymania w Rzymie, secedować za roczną pensję prawa do tronu Cypru na księcia sabaudzkiego Karola I, który przyjął tytuł króla Cypru. Sabaudzcy od tego momentu uważali się za spadkobierców dynastii Lusignanów. Zob. L. Burkiewicz, *Stout-Hearted Queen Charlotte of Lusignan*

książę, mając z jednej strony swoje własne ambicje, a z drugiej strony zawarcie sojuszu z wrogiem chrześcijaństwa, jakim niewątpliwie była wówczas Turcja, zrezygnował z objęcia tronu Cypru, a o zamiarach sułtana poinformował papieżstwo i Wenecję⁶⁶.

Rozczarowany postawą księcia sabaudzkiego J. Nasi skierował uwagę sułtana Sulejmana na Malte, ale szybka próba zajęcia wyspy w 1565 roku zakończyła się porażką armii tureckiej⁶⁷. Pomimo tego nie stracił zaufania sułtana i po śmierci Sulejmana stał się najbliższym doradcą Selima II. Myśl o zajęciu Cypru oraz stworzenia na nim państwa żydowskiego nadal go nie opuszczała i również do tej idei przekonywał nowego władcy. Nie był w tym osamotniony, gdyż niemal całe najbliższe otoczenie sułtana — oprócz przyjaznego Wenecji wielkiego wezyra Mehmeta Sokollu — przekonywało, że wyspa może zostać szybko zdobyta i bez większego oporu ze strony Wenecjan⁶⁸. Być może na podjęcie decyzji o opanowaniu wyspy wpłynęło zamilowanie Selima II do alkoholu, w szczególności cypryjskiego wina⁶⁹.

Kiedy tylko Selim II wyraził akceptację dla planów opanowania Cypru J. Nasi rozpoczął przygotowania do wzniesienia powstania antyweneckiego w Famaguście, w którym istotną rolę miała odegrać zamieszkująca w tym mieście społeczność żydowska. Plan zakładał podłożenie ładunków wybuchowych pod murami miasta, a następnie ich detonację w momencie, kiedy okręty osmańskie będą w pobliżu portu. Informacje o zamierzeniach J. Nasiego i powstańców dotarły do Wenecjan, którzy posiadając również informacje o planach osmańskich wobec wyspy — m.in. od papieża i Sabaudczyków — postanowili wzmocnić siły stacjonujące na Cyprze⁷⁰. Ponadto aresztowano prawdziwych lub domniemanych spiskowców oraz wzmocniono obwarowania miasta. Kiedy w czerwcu 1568 roku okręty tureckie ukazały się mieszkańcom Famagusty, żaden fragment muru nie został wysadzony. Turcy odpłynęli, a konsekwencją tych wydarzeń było wygnanie z miasta w lipcu 1568 roku większości Żydów⁷¹.

Pomimo że tym razem Turcy nie zajęły Cypru, wszystko wskazywało na to, że inwazja osmańska zbliża się wielkimi krokami. Dodatkowo inspirowany lub nawet zlecony przez J. Nasiego słynny pożar weneckiego arsenału w 1569 roku, który w dużym

(1458-1464). *The 'Greek' Queen of Latin Cyprus*, w: *Kobieta niepoznana na przestrzeni dziejów*, red. A. Obara-Pawłowska, A. Miączewska, D. Wróbel, Lublin 2017, s. 101-122.

⁶⁶ C. Roth, *Joseph Nasi, Duke of Naxos, and the Counts of Savoy*, „The Jewish Quarterly Review”, 57 (1967), s. 460-472.

⁶⁷ S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 44-62.

⁶⁸ J. Parny, *The Successors of Sulaimān, 1566-1617*, in: *A History of the Ottoman Empire to 1730*, ed. M.A. Cook, Cambridge - London - New York - Melbourne 1976, s. 108

⁶⁹ Selim II miał słabość do alkoholu, dzięki czemu zyskał przydomek Opój (Pijak). Jedna z historii mówi, że słynne cypryjskie wina skłoniły sułtana do zajęcia wyspy. Temat ten jest często poruszany w literaturze.

⁷⁰ B. Arbel, *The Jews in Cyprus*, s. 28-29.

⁷¹ Tenże, *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden - Köln - New York 1995, s. 62-63.

stopniu osłabił potencjał jej floty, skłonił sułtana do wysunięcia na przelomie lutego i marca 1570 roku w kierunku Wenecji żądania oddania Cypru, grożąc jednocześnie zdobyciem siłą wyspy⁷². Republika św. Marka odpowiedziała, że nie zrzeknie się Cypru i swoje losy oddaje w ręce Boga⁷³.

Zakończenie

Na początku lipca 1570 roku oddziały osmańskie dotarły na Cypr i po opanowaniu Limassol wyruszyły w kierunku Nikozji, która upadła po 48 dniach oblężenia. Famağusta skapitulowała dopiero po 10-miesięcznej blokadzie w dniu 1 sierpnia 1571 roku⁷⁴.

Osmańskie plany podboju Cypru zaniepokoiły papieża Piusa V, który zaapelował o zorganizowanie międzynarodowej pomocy dla obrony tej weneckiej wyspy. W maju 1571 roku formalnie została zawiązana Liga Święta, która miała położyć kres dominacji tureckiej w basenie śródziemnomorskim i przyjąć z odsieczą zagrożonemu Cyprowi. Kiedy flota chrześcijańska podążała w kierunku wyspy do księcia Juana de Austria, nieślubnego syna cesarza Karola V Habsburga, dotarły do niego wieści o upadku Nikozji i postanowiono zawrócić. Co prawda kilka tygodni chrześcijanie odnieśli świetne zwycięstwo pod Lepanto (7 października 1571 roku), ale Wenecjanie nie odzyskali Cypru. Wojna wenecko-turecka o Cypr zakończyła się zawarciem pokoju 7 marca 1573 roku w Konstantynopolu, na mocy którego Wenecja musiała pogodzić się z utratą wyspy. Cypr stał się częścią Imperium Osmańskiego na następne 307 lat, a dla Europy oznaczało to koniec dominacji w Lewancie⁷⁵.

Euforia, która wybuchła w Wenecji po wiktorii pod Lepanto, również skupiła się na Żydach. Powszechna niechęć do J. Nasiego, uważanego za przywódcę antyweneckich środowisk żydowskich, skłoniła Wenecjan do kolejnych represji wobec Żydów. W dniu 18 grudnia 1571 roku Senat Republiki św. Marka wydał decyzję nakazującą wydalenie wszystkich Żydów z Wenecji w przeciągu dwóch lat⁷⁶.

Józef Nasi nie otrzymał wyspy na własność, a Żydom nie pozwolono stworzyć tam własnego państwa, gdyż niebezpieczeństwo inwazji weneckiej było zbyt duże. Co należy podkreślić, Osmanowie byli witani zarówno przez miejscowych Żydów, jak i samych Cypryjczyków oraz zamieszkujących wyspę Maronitów, Ormian i Syryjczyków

⁷² G. Hill, *A History*, vol. 2, s. 883.

⁷³ S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 49.

⁷⁴ G. Hill, *A History*, vol. 2, s. 895 i n.

⁷⁵ Ł. Burkiewicz, *Big Politics Around Cyprus. The Ottoman Empire and Venice in the Struggle for the Island (1570-1573)*, „Perspektywy Kultury”, 36 (2022), nr 1, s. 51-65; H. Luke, *Cyprus under the Turks, 1571-1878. A Record Based on the Archives of the English Consulate in Cyprus under the Levant Company and After*, Oxford 1921, s. 2-3.

⁷⁶ C. Roth, *Gli ebrei in Venezia*, Roma 1933, s. 101-102, 359.

jako wyzwolicieli spod weneckiego uciemnienia⁷⁷. Żydzi spoglądali na administrację osmańską z nadzieją na poprawienie nie tylko swojego losu, lecz także wypatrywali w tym możliwości dalszego rozwoju. Jednym słowem woleli Turków od weneckiej skorumpowanej administracji⁷⁸.

Selim II pragnął podtrzymać dobrą koniunkturę gospodarczą panującą na Cyprze, a w szczególności w Famaguście, dlatego też postanowił sprowadzić na wyspę dodatkowe grupy Żydów, którzy pod panowaniem tureckim cieszyli się znacznymi przywilejami⁷⁹. Przykładem takiej polityki jest choćby korespondencja z lat 1576–1577 pomiędzy zarządcą Cypru a osmańską administracją palestyńskiego miasta Safed. W jednym liście namiestnik wyspy oczekuje przybycia 1000 Żydów do Famagusty, w kolejnych jest mowa o następnych rodzinach żydowskich udających się z Safed na wyspę oraz o procedurze postępowania z przybywającymi Żydami na wyspę. Pisma te zawierały również instrukcje dla urzędników tureckich ostrzegające ich, aby pod surową karą nie pozwalali korumpować się bogatym Żydom i w ich miejsce nie wysyłali na wyspę biednych mieszkańców Safed⁸⁰.

Sułtan Selim II długo nie cieszył się ze zwycięstwa i odebrania Wenecjanom wyspy. W listopadzie 1574 roku śmiertelnie poślizgnął się w swojej łaźni, prawdopodobnie delektując się cypryjskim winem⁸¹.

Józef Nasi po śmierci Selima II utracił swoje wpływy polityczne, choć zachował urzędy i dochody. Już nigdy nie powrócił do planów stworzenia żydowskiego państwa na Cyprze. Zmarł bezpotomnie w 1579 roku, a jego majątek został zajęty przez sułtana Murada III (1574–1595)⁸².

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archivio di Stato di Venezia, *Lettere ai Capi del Consiglio dei Dieci*, Busta 290, No. 273.

Źródła wydane

Benjamin of Tudela, in: *Excerpta Cypria. Materials for a history of Cyprus*, trans. and transcr. C.D. Cobham, with an appendix on the bibliography of Cyprus, Nicosia 1969, s. 5.
Etienne de Lusignan, *Chorografia et brevis historia universale dell'Isola de Cipro principiano al tempo di Noè per in Sino al 1572*, Paris 1580.

⁷⁷ G. Hill, *A History*, vol. 3, s. 808.

⁷⁸ B. Arbel, *Résistance ou collaboration? Les Chypriotes sous la dominacion vénitienne, dans: Etat et colonization au Moyen Age à la Renaissance*, éd. M. Balard, Lyon 1989, s. 131–143.

⁷⁹ S. Panteli, *Place of Refuge*, s. 54.

⁸⁰ J.I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550–1750*, Oxford 1989, s. 26.

⁸¹ G. Hill, *A History*, vol. 2, s. 817.

⁸² C. Roth, *Joseph Nasi*, s. 470–472.

Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 11-12: 1431-1444, consilium ed. C. Baczkowski et al.; textum recensuit Cz. Pirożyńska; comment. confecit Lidia Korczak, Varsaviae 2001.

Opracowania

- Arbel B., *Résistance ou collaboration? Les Chypriotes sous la dominacion vénitienne*, dans: *Etat et colonization au Moyen Age à la Renaissance*, éd. M. Balard, Lyon 1989, s. 131-143.
- Arbel B., *The Jews in Cyprus: New Evidence from the Venetian Period*, in: *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, ed. B. Arbel, Burlington 2000, s. 23-40.
- Arbel B., *The Port Towns of the Levant in Sixteenth-Century Travel Literature*, in: *Mediterranean Urban Culture, 1400-1700*, ed. A. Cowan, Exeter 2000, s. 151-164.
- Arbel B., *The Reign of Caterina Corner (1473-1489) as a Family Affair*, „*Studi Veneziani*”, 26 (1993), s. 67-85.
- Arbel B., *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden - Köln - New York 1995.
- Arbel B., *Venezia, gli Ebrei e l'attività di Salomone Ashkenasi nella guerra di Cipro*, in: *Gli ebrei e Venezia*, ed. G. Cozzi, Milan 1987, s. 163-188.
- Arce A., *Espionaje y última aventura de José Nasí (1569-1574)*, „*Sefarad*”, 13 (1953), s. 257-286.
- Aschkenasi A., *L'étonnante carrière d'un médecin juif au XVIe siècle: Solomon Aschkenasy. Quelques aspects de la vie Juive en Pologne, en Turquie et à Venise à cette époque*, „*Revue d'Histoire de la Médecine Hébraïque*”, 32 (1979), s. 5-10.
- Balletto L., *Ethnic Groups, Cross-Social and Cross-Cultural Contacts on Fifteenth-Century Cyprus*, in: *Intercultural Contacts in the Medieval Mediterranean*, ed. B. Arbel, London 1996, s. 35-48.
- Bliznyuk S.V., *A Crusader of the Later Middle Ages: King of Cyprus Peter I Lusignan*, in: *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, eds. Z. Hunyadi, J. Laszlovszky, Budapest 2001, s. 51-57.
- Burkiewicz Ł., *A Crusading Policy of the Rulers of the Kingdom of Cyprus after the Fall of Acre (1291)*, in: *Holy War in Late Medieval and Early Modern East-Central Europe*, eds. J. Smółcha, J. Jefferson, A. Wadas, Kraków 2017, s. 185-199.
- Burkiewicz Ł., *A Cypriot Royal Mission to the Kingdom of Poland in 1432*, „*Crusades*”, 10 (2011), s. 103-112.
- Burkiewicz Ł., *Big Politics Around Cyprus. The Ottoman Empire and Venice in the Struggle for the Island (1570-1573)*, „*Perspektywy Kultury*”, 36 (2022), nr 1, s. 51-65.
- Burkiewicz Ł., *Cypr pod panowaniem dynastii Lusignanów i Republiki Wenecji (1192-1571)*, w: *Cypr: dzieje, literatura, kultura*, red. M. Borowska, P. Kordos, D. Maliszewski, t. 1, Warszawa 2014, s. 243-264.
- Burkiewicz Ł., *Stout-hearted Queen Charlotte of Lusignan (1458-1464). The 'Greek' Queen of Latin Cyprus*, w: *Kobieta niepoznana na przestrzeni dziejów*, red. A. Obara-Pawłowska, A. Miączewska, D. Wróbel, Lublin 2017, s. 101-122.
- Burkiewicz Ł., *The Beginnings of Christianity in Cyprus. Religious and Cultural Aspects*, „*Folia Historica Cracoviensia*”, 23 (2017), s. 13-36.
- Burkiewicz Ł., *The Cypriot Jews under the Venetian Rule (1489-1571)*, „*Scripta Judaica Cracoviensia*”, 6 (2008), s. 49-61.
- Coureas N., *Economy*, in: *Cyprus: Society and Culture 1191-1374*, eds. A. Nicolaou-Konnari, Ch. Schabel, Leiden-Boston 2005, s. 103-156 (*The Medieval Mediterranean*, 58).
- Cypr: dzieje, literatura, kultura*, red. M. Borowska, P. Kordos, D. Maliszewski, t. 1-2, Warszawa 2014.
- Edbury P.W., *Famagusta in 1300*, in: *Ἐ Kupros kai oi Staurofories: oi anakoinōseis tou Diethnous Sumposiou*, Ἐ Kupros kai oi Staurofories', Leukōsia, 6-9 September 1994 = *Cyprus and the*

- Crusades: papers given at the International Conference 'Cyprus and the Crusades', Nicosia, 6–9 September 1994*, s. 337–353.
- Edbury P.W., *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*, Cambridge 1991.
- Grunebaum-Ballin P., *Joseph Nasi, duc de Naxos*, Paris 1968.
- Hill G., *A History of Cyprus*, vol. 1–3, Cambridge 1940–1948.
- Israel J.I., *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550–1750*, Oxford 1989.
- Jacoby D., *Citoyens, sujets et protégés de Venise et de Gênes en Chypre du XIIIe au XVe siècle*, „Byzantinische Forschungen”, 5 (1977), s. 159–188.
- Jacoby D., *The Rise of a New Emporium in the Eastern Mediterranean: Famagusta in the Late Thirteenth Century*, „Μελέται και Ύπομνήματα”, 1 (1984), s. 143–179.
- Johnson P., *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków 2000.
- Kapera Z.J., *Cypr w okresie rzymskim (30 p.n.e. – 330 n.e.)*, w: *Cypr: dzieje, literatura, kultura*, red. M. Borowska, D. Maliszewski, P. Kordos, t. 1, Warszawa 2014, s. 187–226.
- Kapera Z.J., *Jewish Rebellion in Cyprus in 116/117 AD and Mesopotamia*, in: *Here & There. Across the Ancient Near East. Studies in Honour of Krystyna Łyczkowska*, ed. O. Drewnowska, Warszawa 2009, s. 69–84.
- Kapera Z.J., *The Jewish Presence in Cyprus before AD 70*, „Scripta Judaica Cracoviensia”, 7 (2009), s. 33–44.
- Levi M.A., *Don Joseph Nasi, Herzog von Naxos*, Breslau 1859.
- Luke H., *Cyprus Under the Turks, 1571–1878. A Record Based on the Archives of the English Consulate in Cyprus under the Levant Company and After*, Oxford 1921.
- Misztal M., *Historia Cypru*, Kraków 2013.
- Panteli S., *Place of Refuge: A History of the Jews in Cyprus*, London 2004.
- Parny J., *The Successors of Sulaimān, 1566–1617*, in: *A History of the Ottoman Empire to 1730*, ed. M.A. Cook, Cambridge – London – New York – Melbourne 1976, s. 103–132.
- Pasachoff N.E., Littman R.J., *A Concise History of the Jewish People*, Lanham 2005.
- Purcell H.D., *Cyprus*, New York 1968.
- Quirini-Popławska D., *Urbs populosissima, opulentissima, liberalissima. Mit czy rzeczywistość późnośredniowiecznej Wenecji?*, Kraków 1997.
- Raszewski J., *Cypr w okresie bizantyńskim (330–1191)*, w: *Cypr: dzieje, literatura, kultura*, red. M. Borowska, P. Kordos, D. Maliszewski, t. 1, Warszawa 2014, s. 227–242.
- Rose C., *New Information on the Life of Joseph Nasi, Duke of Naxos: The Venetian Phase*, „Jewish Quarterly Review”, 60 (1970), no. 4, s. 330–344.
- Roth C., *Gli ebrei in Venezia*, Roma 1933.
- Roth C., *The House of Nasi: Dona Gracia*, Philadelphia 1947.
- Roth C., *The House of Nasi: The Duke of Naxos*, Philadelphia 1948.
- Roth C., *The Jews in Cyprus*, „Sefunot”, 8 (1964), s. 238–294.
- Roth C., *Joseph Nasi, Duke of Naxos, and the Counts of Savoy*, „The Jewish Quarterly Review”, 57 (1967), s. 460–472.
- Shaw S.J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York 1991.
- Starr J., *Romania: The Jewries of the Levant After the Fourth Crusade*, Paris 1949.

Fot. 1. Obwarowania Nikozji (zdj. Łukasz Burkiewicz)

Fot. 2. Obwarowania Nikozji (zdj. Łukasz Burkiewicz)

Fot. 3. Ruiny bazyliki chrześcijańskiej Agia Kyriaki w Pafos (IV wiek), gdzie znajduje się pręgierz, do którego miał być przywiązany Szawel z Tarsu, znany później jako św. Paweł (zdj. Łukasz Burkiewicz)